

Традиція меніппеї в повісті «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію» Майка Йогансена

І. Ткалич

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Corresponding author. E-mail: Tkalych_i@ukr.net

Paper received 27.01.17; Accepted for publication 05.02.17.

Анотація. Автор розглядає жанр меніппеї у контексті питання пам'яті літератури. Повість М. Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо...» можна визнати меніппеєю за багатьма з цих ознак: сполучення вільної фантастики, символіки з крайніми формами "халупного натуралізму"; морально-психологічне експериментування: зображення незвичайних станів людини; наявність різних контрастів і оксюморонних поєднань; присутність елементів соціальної утопії; широке використання вставних жанрів.

Ключові слова: пам'ять літератури, пам'ять жанру, меніппея, фантастика, експериментування.

Постановка проблеми. Меніппея як жанрова традиція художнього твору перебуває в межах пам'яті літератури. Теоретичну проблему жанрів перед усім пов'язують з працями Михайла Бахтіна "Проблема мовних жанрів", "Епос і роман" та "Проблеми поетики Достоевського". Учений розвинув думку про те, що літературний жанр за природою відображає вікові традиції розвитку літератури, в ньому завжди зберігаються елементи живої архаїки, здатної повсякчас оновлюватись. «Жанр – представник творчої пам'яті в процесі літературного розвитку» [6, 61]. Саме тому він здатен забезпечити єдність і безперервність цього розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Питання пам'яті жанру в літературі останнім часом здобуває все більше уваги у наукових колах. Зокрема серед сучасних зарубіжних дослідників проблемою цікавляться А. Ассман, А. Ерл, Ж.Ж. Лесеркле, А. Нюннінг, Р. Хелгерсон та ін. Ця тема інтригує й вітчизняних літературознавців, серед них Т. Бовсунівська, Л. Кавун, Н. Лобас, І. Щедрін.

Мета нашої студії – вивчити взаємозв'язок пам'яті й літератури, окреслити основні ознаки пам'яті жанру у меніппеї і виявити їх у повісті Майка Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію».

Виклад основного матеріалу. Значну частину найдавніших жанрів, що сформувались у часи еллінізму, М. Бахтін об'єднує однією спільною рисою – серйозно-сміховою характеристикою, і пов'язує з карнавальним фольклором. «Сучасна дійсність стрімка й скороминуща, «низька», справжня – це «життя без початку і кінця» була предметом зображення тільки в низьких жанрах, – зазначав учений. – Але насамперед вона була основним предметом зображення в галузі народної сміхової творчості. Саме тут – в народному сміху – і потрібно шукати справжнє фольклорне коріння роману. Справжнє, сучасність як така, «я сам», і «мої сучасники», і «мій час» були спочатку предметом амбівалентного сміху – і веселого і знищуючого одночасно» [7, 409].

Беручись до аналізу «діалогічного» роману, М. Бахтін окреслює два ключові серйозно-сміхові жанри: «Сократівський діалог» і «Меніппова сатира». Остання впливала на розвиток кожного етапу літератури

починаючи з античності. На думку вченого, «Меніппова сатира» стала одним із головних носіїв і провідників карнавального світосприйняття в літературі аж до наших днів» [6, 66].

Значною увагою в науковому доробку меніппеєю як пам'ять літератури наділяв український дослідник А. Барков. Він, щоправда, дещо по іншому оцінював явище і відводив йому місце в одному ряду з родами літератури. Визначальною характеристикою структури меніппеї, за А. Барковим, є специфічних нарративний код: «Усі без винятку автори меніппеї користуються єдиним методом «кодування», яким є специфічний композиційний прийом, пов'язаний з наділенням особливими функціями оповідача, що виступає в ролі повноправного персонажа будь-якої меніппеї, в тому числі й побутових жанрів» [8].

Думки М. Бахтіна і А. Баркова сходяться в одному, що цей метажанр має ряд характеристик, притаманних тільки йому. Повість М. Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо...» можна визнати меніппеєю за багатьма з цих ознак. Зокрема, беручи до уваги жанрові властивості наведені М. Бахтіним у книзі «Проблеми поетики Достоевського», можемо прослідкувати жанрову традицію.

Першою причиною розпізнати в повісті меніппеєю може бути значна вага сміхового елементу. У повісті М. Йогансена сміховий елемент представлений переважно іронічними інтенціями оповідача, який є і автором і героєм одночасно. При цьому дійсне ставлення до подій і героїв титульного автора рідко можна простежити. На такій нарративній особливості наголошував і А. Барков, називаючи головного героя сатиричним оповідачем. Крім того текст насичений іронією титульного автора, яку читач сприймає на інтуїтивному рівні.

Другою ознакою, за М. Бахтіним, є те, що меніппея повністю звільняється від тих мемуарно-історичних обмежень, які були ще властиві «сократичному діалогу» (хоча зовні мемуарна форма іноді зберігається). «Вона вільна від сказання і не скута жодними вимогами зовнішньої життєвої правдоподібності. Меніппея характеризується виключною свободою філософського і сюжетного задуму» [6, 66]. Мемуарної форми «Подорожі ...» надають спогади оповідача, враження від пережитих подій, або переказані йому історії з життя. При цьому усі сюжети абсолютно не претендують на історичність.

дують на правдивість. Такою є розповідь про компанію веселих, молодих людей, що подорожувала територією Російської імперії з метою з'ясувати точно й детально, яка закуска найкраща до горілки. «У кожному пункті їхньої подорожі молоді фєвдали і буржуа випивали, закушували місцевим способом, а будиши рознесені по своїх нумерах лакеями, другого ранку акуратно записували свої вражіння від закуски і наскільки вона полегшувала саму справу випивання. На жаль, революція не дала їм змоги надрукувати свої висновки, і люди не знатимуть повік, яка закуска до горілки найкраща, чи рибець озівський, чи оселедець каспійський, чи пельмені сибірські. І ледве чи можна думати, що неестетна і утилітаристична радянська влада дасть гроші на цю науково-дослідчу роботу» [9, 392]. Такі ніби документальні історії несуть в собі іронічне ядро авторського світобачення.

Позбавивши себе від мемуарних обмежень, меніппея не відмовляється від злободенної публіцистичності. «Це свого роду «журналістський» жанр давнини, який гостро відгукувався на ідеологічну злобу дня... Це своєрідний «Щоденник письменника», що прагне розгадати й оцінити загальний дух і тенденцію сучасності, яка перебуває на стадії становлення» [6, 69]. Тут уже цілком реальні проблеми знаходять відображення у тексті і тоді з'являється можливість читачеві зустрітись з титульним автором. Актуальність твору виходить на перший план, компетентний читач розпізнає насущні суспільні справи та їх конкретних учасників, і ставлення М. Йогансена до них. «Один відомий критик, приміром, запевняв мене, що добрий стиль, блискуча фабульна конструкція, драматичне напруження твору, що давалися буржуазії довгою роботою, самі звалюються під перо пролетаріятів, як тільки пролетаріят, ознайомившись із політграмотою Коваленка, візьметься писати оповідання. Правда, цей критик мізерний, напівбожевільний істерик, але йому пощастило надрукувати вже багато знаків і за нього взялися добре лише останніми часами» [9, 396]. Так автор має змогу іронічно доводити власні ідеї.

Ідейно-філософська мета виправдовує найхоробрішу та неприборкану фантастику і авантюру, створює виключні ситуації для провокування та випробування авторської ідеї. З цією метою письменник часто вдається до експериментування: він піднімає своїх героїв на небо, спускає в потойбіччя, змушує подорожувати невідомими фантастичними країнами, потрапляти у виключні життєві ситуації. У пролозі до повісті Майк Йогансен дає зрозуміти читачеві, що у повісті йтиметься про авантюри, подорожі і пригоди, що читач і отримує впродовж тексту у фантастичній канві твору. Однак за очевидним сюжетом ховається ряд іронічно замаскованих ідей: національної ідентичності, провінційності, любові і сексу, політичної та літературної ситуації в країні.

Водночас гострими і дражливими проблемами у літературних колах того часу були питання «літературної халтури» і псевдонауки. З досить відкритою іронією виступає письменник проти таких науковців і письменників: «Граматики, що прийшли на зміну святим отцям і, замість проблеми про число янголів на вістрю голки, висунули проблему про виїдене яйце, а також про те, чи писати треба «клуб», а чи краще пи-

сати «клуб», беручи на увагу, що англійці, вигадавши це слово, зовсім неправильно й безсовісно вимовляють його «клуб», поклали різницю межі людьми й тваринами в тім, що люди можуть балакати, а тварини цього дару не мають.

Але осли, папуги, пав'яни, сороки і вонючки, складаючи більшість самої великої корпорації граматистів, написали стільки статтів та книжок і сказали стільки орацій та промов на тему про виїдене яйце, що стало зовсім ясно, що тварини мають дар слова, усного і друкованого.

Отже, й ця різниця межі людьми та тваринами виявилася нереальною й несучою» [9, 436]. Хоча перший розділ твору був написаний і надрукований під час літературної дискусії, а другий уже після її завершення, проте повість цілком можна вважати неофіційним її продовженням. За іронічно-ігровою формою прихований конкретний зміст складних тогочасних викликів: «Коли б я був не скромний медик, а прозаїчний лірик, яких до речі, о Альчесто, дуже багато на Україні, і пишуть вони або вірші, що нічим не різняться від прози, або прозу, що нагадує дуже погані вірші, коли б я, о Альчесто, був прозаїчний лірик, я так спробував би передати тобі своє вражіння від Слобожанської Швайцарії» [9, 430].

Однією з характеристик Меніппової сатири є наповнення тексту різкими контрастами та оксиморонними сполуками, різкі переходи та зміни верху та низу, піднесення та падіння, тому контрастними є майже всі образи. Так, древонасадець п'є горілку і співає вголос. А «на Великдень його культурність розцвітає буйним цвітом», і він просить у всіх вибачення [9, 442]. Патетичне зображення Леонардо і Альчести змінюється розповіддю про сифіліс: «Елегантною ручкою, затягнутою в лайкову рукавичку, Альчеста взяла шклянку, але негайно поставила її назад.

Ти могла б сміливо пити, о Альчесто, – сказав Леонардо. – Сифіліс найбільше поширений у селах над річкою Уди, селах великоруських, де немає ні одного, хто не був би хворий» [9, 421].

У меніппеї часто поєднується фантастика, символіка, а іноді пафос з крайнім і грубим «халупним» натуралізмом. Піднесеність мови головних героїв на фоні прекрасних картин природи повсюдно контрастує з натуралізмом реального життя: «Вони в'їздили в Слобожанську Швайцарію. За ними відпливала сіль озір і колін, Кривець розвивався в Дінчик і йшов увелике плесо під Задонецьким хутором, ліворуч попереду лежало, як колосальне дзеркало, Біле озеро. А просто попереду вогким подихом віяла озія темних лісових гір, ховаючи під кучмою ще незнаний підгірний Дінець. Леонардо стояв як скам'янілий, Альчеста підвела голову і мовчки дивилася на ліси. На мить стало зовсім тихо, крєкіт жаб ущух, гори несподівано затулили півнеба і застигли в чеканні:

«Альчесто, любя!» – тихо мовив Леонардо – і не зміг казати далі. «Альчесто», – сказав він з зусиллям. Вона повернула до нього голову і мовчки дивилася на нього глибокими вогкими очима.

«Альчесто! – повторив Леонардо. – Там... десь там... серед одежі лежать мої цигарки. Дай сюди, будь ласка. Страшенно хочеться курити» [9, 429-430].

Надмірною, на перший погляд, патетичністю наділені образи подорожніх доктора Леонардо і прекрасної Альчести, очевидно, висміюючи занадто ідеалізований стереотипний образ європейської людини. Натуралізм же, продовжуючи лінію стереотипного мислення, частіше за все автор застосовує у змалюванні народу, що живе і працює на Слобожанській землі. Так зображений древонасадець: «Сиве волосся, вистрижене, як щітка, рясно вкривало його круглу голову. Віспувате обличчя дивилося парюю маленьких чорних очей, нюхало двома колосальними ніздрями, з яких, мов сталактити в печерах, звисало буйне волосся, воно ж росло з вух, з шиї, з кінця носа, з вилиць і з троглодитського підборіддя» [9, 442].

Ідею авторського задуму розкриває студент Орест Перебийніс, який розбиває носа Леонардо, й розповідає Альчесті, що ж таке насправді слобожанський народ. Герой не уникає натуралізму, але спрямовує його і на представників європейської культури також: «Ти чула, як під час однієї полярної експедиції двоє італійців, закинуті серед льоду, забили і ззіли свого товариша норвежця, зжерли сирцем-сирового, бо не було вогню, щоб зварити з нього суп або хоч спекти, як шашлик, на ріжні?» [9, 455]. Це зробили не «дикі огидні звіролюди», а дуже хороші культурні, виховані, освічені люди, здатні до делікатних і ніжних почувань. Можливо, це були доктори або й навіть професори, зауважує герой, таким чином розвінчуючи шаблонне сприйняття Європи як рафінованої культури.

Що ж до українців, то їх показано талановитим народом, чий твори мистецтва «здаються паризькими митцям за акме досконалості» [9, 455], але який не розуміє краси, бо у часи голоду краса для нього не існує. Причина в тому, що десять революційних років – це дуже короткий час, «і за десять років трудно підняти життя, налігане двомастами років рабства» [9, 456].

За допомогою поєднання крайніх виявів натуралізму і піднесеності М. Йогансен показує два типи сприйняття українців. Леонардо й Альчеста – мандрівники, для яких це екзотична країна дикунів. Перебийніс – презентує Йогансенівську рецепцію минулого й сучасного народу. Орест викопував рогіз і їв його коріння, спав під очеретяним дахом і забив колись рудого собаку, щоб пошити собі на зиму шапку. Тепер він «викопує з книги професора Струве інтегралі» [9, 456] і прагне зробити життя кращим. Розвінчування стереотипів сприйняття української культури і Європи як культурної традиції представляє філософський універсалізм мислення автора. Бахтін зазначав, що «меніппея – це жанр «останніх запитань». В ній випробовуються останні філософські позиції. /.../ Скрізь тут оголені pro et contra в останніх питаннях життя» [6, 67].

Філософський експеримент виявляє себе і в типовій для меніппеї фантастиці. Такою фантастикою М. Бахтін називав спостереження за подіями з незвичної

точки зору, наприклад, з висоти, коли різко міняються масштаби життєвих явищ, за якими споглядають. Яскравим прикладом раптової зміни масштабів у повісті є зізнання оповідача про нереальність розповіді, вигаданих персонажів. Автор іронічно говорить, що нахабно водив читачів за носи і удав, ніби збирається показати справжніх людей і їхні мандри. А насправді «із декоративного картону він вирізав людські фігури, підклеїв під них деревляні цурпалки, грубо розмалював їх умовними фарбами, крізь картонні пупи протягнув їм дріт і весело засовав цими фігурами під пальчиком сонцем живого, справжнього степу й під вогким ризям справжніх яворів Слобожанської Швейцарії» [9, 507]. Так М. Йогансен наголошує на несерйозності й несуттєвості зображених подій, героїв та ідей. Таке комічне експліцитне підкреслення легковажності твору імпліцитно доводить протилежне, іронічно звертає увагу на злободенність проблематики, а маріонетка показує примарність щасливої дійсності.

Лялька у мистецтві трактується двояко: дитяча лялька асоціюється з дитячим, міфологічним, ігровим світом. Маріонетка символізує ілюзію життя, мертвий рух, смерть, що імітує життя. «Тому якщо живий актор грає людину, то лялька на сцені грає актора. Вона стає зображенням зображення. Ця поетика подвоєння оголює умовність, робить предметом зображення і саму мову мистецтва. Тому лялька на сцені, з одного боку, іронічна і пародійна, а з іншого, легко стає стилізацією і тяжіє до експерименту» [3, 379].

Крім фантастичного експериментування, у творі з'являється і морально-психологічні досліді: «зображення незвичних, ненормальних морально-психічних станів людини – божевілья різного походження («маніакальна тематика»), подвоєння особистості, нестримна мрійливість, незвичні сни, пристрасті, що межують з божевільям, самогубством тощо. Всі ці відхилення мають у меніппеї не вузько-тематичний, а формально-жанровий характер» [6, 68]. Роздвоєння особистості у сні переживає головний герой твору. Він спочатку згорає до тла і народжується в образі Данька Перерви, який після смерті перероджується знову Доном Хозе Перейрою: «Йому снилися химерні, надзвичайні речі. Йому снилося, що він не Данько Харитонович Перерва, а Дон Хозе Перейра, подорожній і тираноборець з далекої Барселони. Йому снився доктор Леонардо, медик і природолюбець, прекрасна Альчеста і багато інших облич, яких він зроду не бачив у житті і які були в цій сні знайомі й звичайні» [9, 416]. Такі сновидіння, мрії, божевілья розкриваються можливості іншої людини та іншого життя в ній, а також нищать епічну та трагічну цілісність людини.

Висновки. Отже, проаналізувавши ряд характеристик повісті «Подорож...», можна зробити висновок, що у ній наявні усі формальні ознаки меніппеї, хоча представлена стаття висвітлює лише один із аспектів проблеми пам'яті у тексті і потребує нових наукових сил у її дослідженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Не-прикосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 8–27.
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
3. Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3 т. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн: Александра, 1992. – 479 с.

4. Erll A., Nunning A. Where Literature and Memory Meet: Towards a Systematic Approach to the Concepts of Memory used in Literary Studies // *Literature, Literary History and Cultural Memory* / ed. by Herbert Grabes. Nar: Tübingen, 2005. – Vol. 21. – P. 261–294.
5. Assmann A. Was sind kulturelle Texte? In: Poltermann, Andreas (Hg.): *Literaturkanon – Medienereignis – kultureller Text: Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung*. / hrsg. von. Andreas Poltermann. – Berlin: Erich Schmidt, 1995. – S. 232–244.
6. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / Михаил Бахтин. – Москва, Аугсбург: Im Werden Verlag, 2002. – 167 с.
7. Бахтин М.М. Эпос и роман (О методологии исследования романа) / Михаил Бахтин. – СПб., 2000. – С. 194–232.
8. Барков А. Семиотика и нарратология: структура текста мениппеи [Электронный ресурс] / Альфред Барков. – Режим доступа: <http://www.menippea.narod.ru/menippea.htm>.
9. Йогансен М. Вибрані твори / Майк Йогансен. – К.: Смолоскип, 2009. – 768 с.

REFERENCES

1. Halbwachs M. Historical Memory and Collective Memory. *Emergency supply*, 2005, № 2–3 (40–41), S. 8–27. (in Eng.)
2. Assmann J. (2004) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. M.: *Movy slovjanskoyi kultury*, 368 s. (in Russ.).
3. Lotman Y. M. (1992) *The Favourites Articles: U 3 t. – T. 1: The articles by a semiotics and a culture typology*. Tallinn: *Oleksandra*, 479 s. (in Russ.).
6. Bahtin M. (2002) *The Problems of the Dostoevsky's Poetics*. Moskva, Augsburg: Im Werden Verlag, 167 s. (in Russ.).
7. Bahtin M. (2000) *An Epic and a Novel (About the methodology of a research of a novel)*. SPb., S. 194–232. (in Russ.).
8. Barkov A. (2001) *Semiotics and Narratology: the Structure of the Text Menippea*. Retrieved from: <http://www.menippea.narod.ru/menippea.htm>. (in Russ.).
9. Jogansen M. (2009) *The Favourites Works*. K.: *Smoloskyp*, 768 s. (in Ukr.)

Tradition of the Menippean satire of the novel «A Travel of the Scientist Dr. Leonardo and his Future Mistress Beautiful Alchesta in Slobozhan Swatzerland» by Mike Johansen

I. Tkalych

In the story by M. Johansen "Journey scientist Dr. Leonardo ..." Menippean satire can be called in many of signs. In the story by M. Johansen the humorous element is represented mostly ironic intentions of the narrator, who is both the author and the character at a time. A significant sign a Menippean satire genre is a fantasy and an adventure; it is justified by the ideological and philosophical purpose. However, some the ironically masked problems hidden behind the obvious story: the national identity, the provincialism, the love and sex, the political and literary situation.

Keywords: memory literature, memory genre, Menippean satire, fiction, experiments.

Традиция мениппеи в повести «Путешествие ученого доктора Леонардо и его будущей любовницы прекрасной Альчесты в Слобожанскую Швейцарию» Майка Йогансена

И. Ткалич

Автор исследует жанр мениппеи в контексте вопроса памяти литературы. Повесть М. Йогансена «Путешествие ученого доктора Леонардо ...» можно признать мениппею по многим характеристикам: сочетание свободной фантастики, символики с крайними формами "халупного натурализма"; морально-психологическое экспериментирование: изображение необычных состояний человека; наличие резких контрастов и оксюморонных сочетаний; присутствие элементов социальной утопии; широкое использование вставных жанров.

Ключевые слова: память литературы, память жанра, мениппея, фантастика, эксперимент.